

सिकाइ सहजीकरणलाई सिकारुमैत्री र सहभागितामूलक बनाउने उपायका सम्बन्धमा भाषा शिक्षकहरूको अभिमत

डा.विष्णुप्रसाद शर्मा

उपप्राध्यापक, नेपाली शिक्षा विभाग, पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा

email: sharmabishnu997@gmail.com

Received date : 21 April 2024, Reviewed date : 1 July 2024, Accepted date : 16 July 2024

सार

प्रस्तुत अनुसन्धानमूलक लेख त्रिभुवन विश्वविद्यालयअन्तर्गत स्नातक तहको सिकाइ सहजीकरणमा केन्द्रित छ। यस अनुसन्धानको उद्देश्य उक्त तहको नेपाली भाषा सिकाइ सहजीकरणलाई सिकारुमैत्री र सहभागितामूलक बनाउने उपायसम्बन्धी शिक्षकहरूको धारणा पहिल्याउनु रहेको छ। यो अनुसन्धान गुणात्मक विधि, व्याख्यावादी दृष्टिकोण, घटना अनुभव ढाँचा र रचनावादी (निर्माणवादी) सिद्धान्तमा आधारित छ। यसका लागि पोखरा महानगरपालिकाका स्नातक तहमा अध्यापन गर्ने शिक्षकहरूलाई सूचकका रूपमा लिई अन्तर्वार्ता उपकरणका माध्यमबाट उनीहरूका सिकाइ सहजीकरणसँग सम्बन्धित जीवन्त अनुभव सङ्कलन गरिएको छ। प्राप्त तथ्याङ्कलाई अभिलेखन गर्ने, सङ्केतन गर्ने र विषयवस्तु बनाई प्रस्तुतीकरणका साथ छलफल गरी निष्कर्ष निकालिएको छ। अनुसन्धानको प्राप्तितर्फ दृष्टि दिँदा सिकाइ सहजीकरणलाई सिकारुमैत्री र सहभागितामूलक बनाउन सिकारुलाई सिकाइमा नियमित, सक्रिय र सहभागी बनाउन आवश्यक छ। यसैगरी सिकाइ सहजीकरणबाट सिकारुमा नै ज्ञानको निर्माण गराउने, सन्दर्भ र समस्या केन्द्रित सिकाइमा जोड दिने, सिद्धान्त र व्यवहारविचको समन्वय गराउने गर्नुपर्छ भन्ने धारणा शिक्षकहरूको छ। समस्याको समाधानमा सिकारुलाई नै उत्प्रेरित गर्ने, शिक्षक सिकाइमा सहजकर्ताका रूपमा र सिकारु सिकाइमा सक्रिय रहने साथै सिकारुमैत्री कार्यकलाप र सामग्रीको उपयोग गर्नाले सहभागितामूलक सिकाइ सफल हुने देखिन्छ। यस तरिकाबाट गरिएको सिकाइ सहजीकरणले सिकारुमा अपनत्वको विकास हुने, सिकाइमा स्थायी परिवर्तन ल्याउन सहयोग पुग्ने तथा न्यायपूर्ण समाजको निर्माण गर्ने संस्कारको विकास हुने अभिमत सम्बन्धित शिक्षकहरूको छ। यसर्थ सिकाइ सहजीकरणलाई अर्थपूर्ण बनाउन सिकारुको शैक्षणिक र मनोवैज्ञानिक पक्षले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाइन्छ।

शब्दकुञ्जी : अपनत्व, कार्यकलाप, समस्या समाधान, सहयोगात्मक सिकाइ, सिकारु।

विषयपरिचय

सिकाइलाई सिकारुको ज्ञान, व्यवहार र विचारमा आउने स्थायी परिवर्तनका रूपमा लिइन्छ। सिकाइ कसरी हुन्छ, भन्ने विषयमा व्यवहारवादी, मनोवादी तथा निर्माणवादीहरूले विभिन्न मान्यता अघि सारेका छन्। यसैको सापेक्षतामा रहेर भाषा पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक निर्माण भएका छन्। भाषा पाठ्यक्रममा निर्धारण गरेका उद्देश्यलाई उपलब्धिमूलक बनाउनमा सिकाइ सहजीकरणको भूमिका रहन्छ। सिकाइ सहजीकरण सिकारुका अनुभवलाई ज्ञान निर्माणमा उपयोग गर्ने माध्यम वा तरिका हो। यसलाई आधुनिक सिकारुमैत्री अवधारणाका रूपमा लिइन्छ (फ्रिमेन र एन्डर्सन, सन् २०१६)। सिकाइ सहजीकरणबाट सिकारुलाई भाषिक खेल, अन्तरक्रिया, छलफल, खोज, विश्लेषण, अभ्यास, प्रस्तुतीकरण, उत्प्रेरणा, पृष्ठपोषणजस्ता कार्यकलापका माध्यमबाट भाषिक सिप तथा पक्षको सक्षमताको विकासमा सहयोग पुग्छ।

सिकाइ सहजीकरणमा शिक्षकलाई सहजकर्ता र सिकारुलाई खोजकर्ताका रूपमा लिइन्छ। यस सन्दर्भमा सिकाइ सहजीकरणलाई सिकारुमैत्री र सहभागितामूलक बनाउने उपायका विषयमा यसपूर्व केही अध्ययनहरू भएका छन्। तिनीहरूमा आचार्य (२०७७), क्राओफोर्ड र अन्य (सन् २०१०), चड्क (सन् २०१२) तथा फ्रिमेन र एन्डर्सन (सन् २०१६) ले शिक्षण सिकाइका सिद्धान्त तथा भाषाशिक्षणका रणनीतिका बारेमा चर्चा गरेका छन्। यसैगरी भिगोत्स्की (सन् १९७८, सन् १९८६), सिंजाली (सन् २०१७), स्योमविन (सन् २०१६) तथा शर्मा (२०७७, सन् २०२२ र सन् २०२३) ले निर्माणवादी सिद्धान्तका सापेक्षतामा सिकाइ सहजीकरणका सैद्धान्तिक र प्रायोगिक पक्षमा अध्ययन गरेका छन्। यसो भए तापनि स्नातक तहको नेपाली भाषा कक्षामा केन्द्रित रही सिकाइ सहजीकरणलाई सिकारुमैत्री र सहभागितामूलक बनाउने उपायका विषयमा भने खास अध्ययन भएको पाइँदैन।

पछिल्लो समय विद्यालय तथा विश्वविद्यालय तहका पाठ्यक्रममा सिकाइ सहजीकरणसम्बन्धी अवधारणा र यसको प्रयोग हुँदै आएको पाइन्छ। यस अवस्थामा सिकाइ सहजीकरणलाई सिकारुमैत्री र सहभागितामूलक बनाउन प्रस्तुत अध्ययनको उपादेयता देखिन्छ। सिकारुका सिकाइमा विश्लेषणात्मक सोच, जिज्ञासामूलक भावना र सिर्जनात्मक व्यवहारको विकास गराउनु पनि सिकाइ सहजीकरणको मुख्य ध्येय हो। यसै पृष्ठभूमिमा प्रस्तुत अनुसन्धानलाई त्रिभुवन विश्वविद्यालयअन्तर्गत स्नातक तहमा अनिवार्य र ऐच्छिक नेपाली विषय शिक्षण गर्ने छ जना शिक्षकका सिकाइ सहजीकरणसम्बन्धी अभिमत पहिल्याउने कार्यमा परिसीमित गरिएको छ।

अनुसन्धानात्मक समस्या र उद्देश्यकथन

शिक्षण र सिकाइ एक सिक्काका दुई पाटा हुन्। 'शिक्षण' शिक्षक केन्द्रित र 'सिकाइ' सिकारु केन्द्रित अवधारणा हो। अहिले यी दुई शब्द मिलाएर 'सिकाइ सहजीकरण' शब्दको प्रयोग गरिन्छ। विद्यालय तथा महाविद्यालय तहका धेरै भाषा कक्षामा अझ पनि परम्परागत व्याख्यान विधिकै बाहुल्य देखिन्छ। शिक्षक धेरै जान्ने हुने, शिक्षक धेरै बोल्ने तर सिकारुका आवश्यकता, रुचि, क्षमता, भाषिक पृष्ठभूमिजस्ता पक्षमा केन्द्रित रही अन्तरक्रियात्मक र सहयोगात्मक भावनाका साथ शिक्षण नहुँदा कमजोर क्षमताकासिकारुको सिकाइमा सकारात्मक परिवर्तन आउन सकेको देखिँदैन। हल्ट (अनु. २०७३) ले हाम्रा प्रचलित शिक्षण संस्थाहरू जेलघरजस्ता भएका र कडा अनुशासनका कारण सिकाइ सहज नभएको धारणा राख्छन् भने अधिकारी (२०६३) ले क्रियाकलापकेन्द्रित सिकाइलाई भाषाशिक्षणको आदर्श स्थिति मान्छन्। यसका आधारमा अन्तरक्रियात्मक, सहयोगात्मक र सिकाइ पिरामिड (व्यक्तिगत,

जोडीगत, समूहगत र कक्षागत) शैलीमा सिकाउनु सिकाइ सहजीकरणको मूलध्येय हुन जान्छ। यस सन्दर्भमा हाम्रा कक्षा शिक्षणमा अपनाइने सिकाइ सहजीकरणजन्य कार्यकलापहरू कस्ता छन्, पाठ्यक्रमले निर्धारण गरेका पाठ्यवस्तुको सिकाइ सहजीकरण कसरी गरिएको छ, सिकारुमैत्री र सहभागितामूलक सिकाइ सहजीकरणका उपाय कुन कुन हुन सक्छन् भन्ने समस्याको खोजी गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ। यिनै प्राज्ञिक जिज्ञासामा केन्द्रित प्रस्तुत अनुसन्धानको उद्देश्य स्नातक तहको सिकाइ सहजीकरणलाई सिकारुमैत्री र सहभागितामूलक बनाउने उपायका बारेमा सम्बन्धित शिक्षकका अभिमत पहिल्याउनु रहेको छ।

अनुसन्धान विधि र प्रक्रिया

प्रस्तुत अनुसन्धान गुणात्मक विधिमा आधारित छ। अनुसन्धानमा व्याख्यावादी दृष्टिकोण र घटना अनुभव ढाँचालाई आधार बनाइएको छ। अनुसन्धानको दार्शनिक पक्ष तथा तथ्याङ्क सङ्कलन र विश्लेषणका विधिलाई निम्नानुसार क्रमशः स्पष्ट पारिएको छ :

दार्शनिक स्थिति

प्रस्तुत अनुसन्धान बहुल सत्यमा आधारित छ। व्याख्यावादी दर्शनले साहित्यिक, सामाजिक, शैक्षिक तथा मनोवैज्ञानिक क्षेत्रका विविध सत्य तथ्यको खोजी गर्ने हुनाले यहाँ अनुसन्धानबाट प्राप्त सत्य शिक्षकका सिकाइ सहजीकरणसँग सम्बन्धित धारणालाई मानिएको छ। यसै गरी निर्माणवादी सिद्धान्त, सिकाइ सहजीकरणसँग सम्बन्धित शिक्षकका धारणा र सम्बन्धित पुस्तक, सन्दर्भ पुस्तक, शोधपत्र, आलेखलगायत प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतबाट प्राप्त तथ्यलाई ज्ञानको स्रोतका रूपमा लिइएको छ। यस्तो ज्ञान विषयगत प्रकृतिको रहेको छ। यसै गरी अनुसन्धानबाट प्राप्त निष्कर्षलाई मूल्यका रूपमा लिइएको छ र यस्तो मूल्यलाई सापेक्ष वा उपयोगितावादी कोणबाट हेरिएको छ। अनुसन्धानमा तथ्याङ्कबाट प्राप्त तर्क र साक्ष्यलाई मूलतः लम्बीय आधारमा प्रस्तुत गरिएको छ।

सैद्धान्तिक ढाँचा

प्रस्तुत अनुसन्धानको सैद्धान्तिक आधार भिगोत्स्कीको सामाजिक निर्माणवादी सिद्धान्त (सन् १९७८) रहेको छ। यसका अतिरिक्त व्यवहारवादी सिकाइ सिद्धान्त र मनोवादी सिकाइ सिद्धान्तलाई पनि आवश्यकतानुसार उपयोग गरिएको छ। रसियन मनोवैज्ञानिक लिभ सेमिओनोभिच भिगोत्स्की (सन् १८९६-१९३४) द्वारा प्रतिपादित सामाजिक, साँस्कृतिक निर्माणवादी सिद्धान्तलाई सिकाइ सहजीकरणका क्षेत्रमा महत्वपूर्ण मानिन्छ। भिगोत्स्कीका तीन पुस्तक *थर्ट एन्ड ल्याङ्वेज* (सन् १९३७), *सेलेक्टेड साइकोलोजिकल स्टडिज* (सन् १९५६) र *माइन्ड एन्ड सोसाइटी* (सन् १९७८) ले सिकाइ सहजीकरणका क्षेत्रमा उल्लेख्य योगदान पुर्याएका छन्।

भिगोत्स्कीको सामाजिक, साँस्कृतिक सिकाइ सिद्धान्त पूर्ववर्ती जोन डिवे (सन् १८५९-१९५२) को प्रयोगमा आधारित सामाजिक सिकाइ सिद्धान्त र जिन पियाजे (सन् १८९६-१९८०) को संज्ञानात्मक सिकाइ सिद्धान्तको विकसित र परिष्कृत रूप मानिन्छ। भिगोत्स्कीले सिकाइ सिकारुको सक्रियतामा भर पर्छ साथै यस प्रक्रियामा अग्रज वा आफूभन्दा ठुलाबाट प्राप्त हुने प्रभावकारी सहयोगबाट सिकाइमा गतिशीलता आउँछ र सिकाइ सरल हुन्छ भन्ने नवीन विचार अघि सारेकाछन् (सन् १९७८, पृ. ५७)। भिगोत्स्कीको यस सिद्धान्तले सिकारुलाई सक्रिय खोजकर्ताका रूपमा र शिक्षकलाई सहजकर्ताको भूमिकामा रहन निर्देशन गर्छ। यसले सिकारुको रुचि, अन्तःप्रेरणा र संस्कृतिसँगको सम्बन्ध फरक फरक हुनाले सिकारुको सिकाइ क्षमता फरक फरक हुन्छ भन्ने मान्यता राख्छ। अतः यस आधारमा

शिक्षण सिकाइका क्रममा खेल, मनोरञ्जन, विशेषज्ञसँगको साक्षात्कार, समाज र संस्कृतिसँगको सम्बन्धजस्ता पक्ष वा कार्यलाई महत्त्व दिनुपर्छ । भिगोत्स्कीको सिद्धान्तमा आधारित रचनात्मक शिक्षणपद्धतिबाट सिकारुमा ज्ञान आर्जनको भोक जगाउन र सक्रिय सहभागितामार्फत सार्थक सिकाइमा जोड दिन सकिन्छ । शिक्षण सिकाइलाई समाज र संस्कृतिसँग जोड्नुपर्छ, शिक्षामा माटोको सुगन्ध आउनुपर्छ (आचार्य, २०७७, पृ. १७) भन्ने मान्यता यसमा पाइन्छ । अतः सामाजिक निर्माणवादी सिद्धान्तले हरेक सिकारुले सामाजिक वातावरणसँगको नियमित अन्तरक्रियाबाट सिकाइ गर्छ भन्ने मान्यता राख्छ । यस सिद्धान्तले भाषालाई अन्तरक्रिया गर्ने प्राथमिक तरिका मान्छ र कक्षा कोठामा हुने सहकार्यमूलक सिकाइलाई महत्त्व दिन्छ (स्योमविन, सन् २०१६, पृ ५२.५७) । पियाजेले भनेजस्तो सिकाइ सिकारुले नयाँ ज्ञानमा सम्मिलन र समायोजन हुने मानसिक प्रक्रिया मात्र नभएर समाजपरक अन्तरक्रियाको परिणाम हो भन्ने निष्कर्ष सामाजिक निर्माणवादी सिद्धान्तमा पाइन्छ । अतः यस सिद्धान्तले शिक्षक विद्यार्थी सम्बन्धलाई अनिवार्य ठान्छ ।

प्रस्तुत अनुसन्धानको सम्बन्ध व्यवहारवादी सिकाइ सिद्धान्तसँग पनि रहेको छ । व्यवहारवादी सिकाइ सिद्धान्तले सिकाइ सहजीकरणमा शिक्षकले उपयुक्त उत्तेजनाको निर्माण गरी सिकारुमा सकारात्मक प्रतिक्रियाको लागि सहयोग पुऱ्याउँछन् भन्ने मान्यता राख्छ (चड्क, डेल. एच., सन् २०१२, पृ. ९१) । अभ्यास तथा पुनरावृत्तिका माध्यमबाट सिकारुमा भाषिक सिप तथा पक्षको विकास गर्न र सिकाइका लागि बानी निर्माण गर्न अनुभववादी दर्शन र व्यवहारवादी मनोविज्ञान उपयुक्त सिद्धान्त हुने देखिन्छ । सिकाइका लागि अनुकूल वातावरणको निर्माण गर्न तथा सिकाइलाई लक्ष्यकेन्द्रित, व्यावहारिक, वस्तुपरक र विशिष्ट बनाउन व्यवहारवादी सिकाइ सिद्धान्तको उपयोग आवश्यक छ ।

मनोवादी अर्थात् संज्ञानवादी सिकाइ सिद्धान्तलाई पनि प्रस्तुत अनुसन्धानमा उपयोग गर्न सकिने प्रशस्त आधार छन् । सिकारुमा पाइने वैयक्तिक भिन्नता, रुचि, आवश्यकता र स्तरका आधारमा सिकाइ सहजीकरणका रणनीति अवलम्बन गर्न मनोवादी सिद्धान्त उपयोगी हुन्छ (जु र ब्राउन, सन् २०१५, पृ. १६) । स्वतन्त्र वातावरणका साथ सरल र स्वाभाविक किसिमले सिकाइ सहजीकरण गर्न मनोवादी सिद्धान्तको उपादेयता रहेको छ । सिकाइमा सिकारुको तर्क, अन्तर्दृष्टि, सुझ र धारणाको उपयोग गरी सिकाइलाई सिर्जनात्मक र अर्थपूर्ण बनाउन संज्ञानवादी सिद्धान्तको महत्त्व रहन्छ (शर्मा, २०८१, पृ. ७५) । सिकारुकेन्द्रित सिकाइ गर्न, पूर्ण प्रत्यक्षीकरणमा आधारित सिकाइ कार्यकलाप सञ्चालन गर्न, सिकारुका मानसिक अनुभवमा परिवर्तन र परिपक्वता ल्याउन प्रस्तुत अनुसन्धानमा संज्ञानवादी सिकाइ सिद्धान्तको उपादेयता रहेको छ ।

तथ्याङ्क सङ्कलन र विश्लेषण विधि

प्रस्तुत अनुसन्धानमा सोदेश्यमूलक तथ्य सङ्कलन विधिको माध्यमबाट पोखरा महानगरपालिकाका स्नातक तहमा नेपाली भाषा सिकाइ सहजीकरण गर्ने छ जना शिक्षकलाई सूचकका रूपमा लिइएको छ । अन्तर्वार्ता मार्गदर्शनका माध्यमबाट सूचकसँग दुई दुई पटक अन्तर्वार्ता लिई विषयगत तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ । उपलब्ध तथ्याङ्कसँग परिचित हुने, तथ्याङ्कलाई सङ्गठित गर्ने, तथ्याङ्कको सङ्केतन (कोडिङ) गर्ने, सङ्केतनका आधारमा आशय वा सार (थिम) को निर्माण गर्ने गरिएको छ । यसैगरी उद्देश्यअनुसार तथ्याङ्कको कार्यकारण सम्बन्ध कायम गरी तथ्याङ्कको व्याख्या, विश्लेषण र प्रतिविम्बनका साथ निष्कर्षमा पुगिएको छ । तथ्याङ्कको विश्लेषणमा निर्माणवादी सिद्धान्तको आधार लिइएको छ । तथ्याङ्कको सङ्कलन र विश्लेषणमा गुणात्मक अनुसन्धानका मानक

आधारलाई अवलम्बन गरी नैतिक मूल्यको सुनिश्चितता कायम गरिएको छ ।

तथ्याङ्कको प्रस्तुतीकरण

प्रस्तुत अनुसन्धान सिकारुमैत्री र सहभागितामूलक सिकाइ सहजीकरणमा मा केन्द्रित छ । छनोटमा लिइएका शिक्षकहरूले स्नातक तहको नेपाली सिकाइ सहजीकरणलाई सिकारुमैत्री र सहभागितामूलक बनाउने उपायका सम्बन्धमा दिएका धारणालाई आशय वा सारांशका रूपमा यहाँ क्रमशः प्रस्तुत गरिएको छ :

सिकाइ सहजीकरणमा सिकारुको नियमितता, सक्रियता र सहभागिता बढाउने

स्नातक तहमा अध्ययन गर्न आउने विद्यार्थीहरूमा नियमितता, सहभागिता र सक्रियतालाई अनिवार्य मानिन्छ । यस आधारमा पहिलो र दोस्रो वर्षमा विद्यार्थीहरू नियमित रूपमा कक्षामा आउँछन् तर तेस्रो, चौथो वर्षमा उनीहरूको विवाह, जागिर आदि कारणले गर्दा अलि अनियमित हुने गरेको भए पनि उनीहरू पढाइ तथा सिकाइमा सहभागी भई सक्रिय नै हुन्छन् भन्ने धारणा शिक्षक एकको छ । उनका अनुसार प्रस्तुतीकरण, व्याख्या, विश्लेषण, छलफलजस्ता कार्यमा धेरै विद्यार्थी सहभागी हुन्छन् भने न्यून विद्यार्थीले ध्यान नदिने पनि गर्छन् । कक्षा कार्यकलापलाई रमाइलो र विविधतामय बनाउनुपर्छ तब पछाडि बस्ने र निस्कृय विद्यार्थी पनि सिकाइमा सरिक हुन्छन् भन्ने तर्क शिक्षक दुईको छ ।

स्नातक तहमा अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरूको हाजिरी अनिवार्य गरिएको छ । यसलाई प्रशासनमा बुझाइन्छ र नआउने विद्यार्थीलाई फोन गरिन्छ । यसबाट विद्यार्थी नियमित हुने र सिकाइमा सक्रियतापूर्वक सहभागी हुने गरेका छन् । विद्यार्थीहरू मोबाइल हेर्न खोजेको, साथीसँग बोल्न खोजेको पनि देखिन्छ । केहीले कक्षाकार्य, गृहकार्य नगर्ने पनि छन्, तिनलाई पनि सिकाइमा नियमित, सक्रिय र सहभागी बनाउन हाम्रो प्रयास निरन्तर चलिरहेको छ भन्ने धारणा शिक्षक तीनको छ । विद्यार्थीको नियमितता, सक्रियता र सहभागितालाई ख्याल गरेर छात्रवृत्तिसमेत दिइने हुँदा यसमा विद्यार्थीमा सकारात्मक प्रभाव परेको छ भन्ने तर्क शिक्षक चारको छ । यसैगरी भ्यालतिर बसेर बाहिर हेर्ने विद्यार्थीलाई अगाडि ल्याउने, सिकाइमा सरिक हुन नखोज्नेलाई व्यक्तिगत शिक्षण गर्ने गरेर पनि विद्यार्थीको सिकाइमा सहभागिता बढाइएको धारणा शिक्षक पाँच र छको छ ।

सिकाइ सहजीकरणका सिद्धान्तमा आधारित भएर शिक्षकबाट लिइएको अभिमतका आधारमा स्नातक तहको नेपाली भाषा सिकाइ सहजीकरणमा धेरै विद्यार्थी नियमित भई सिकाइमा सक्रियतापूर्वक सहभागी भएको पाइन्छ । यसबाट सिकारुमैत्री र सहभागितामूलक सिकाइमा बल पुगेको देखिन्छ ।

सिकाइ सहजीकरणबाट सिकारुमा ज्ञानको निर्माण गराउने

सिकाइ सहजीकरण सिकारुलाई सिकाइमा संलग्न गराई ज्ञान निर्माण गराउने आधार र माध्यम हो । यसका लागि सिकारुलाई सम्बन्धित पाठ्यवस्तुमा बारम्बार अभ्यास गराउने, ज्ञान, विज्ञान, समाज, संस्कृतिसँग सम्बन्धित पुस्तक, बालसाहित्य, चित्र, मनोरञ्जनजस्ता सामग्री पढ्न लगाई सिकाइमा सरिक बनाउन सकिने धारणा शिक्षक दुईको छ । ज्ञानको निर्माण सम्बन्धमा शिक्षक तीनको धारणा छ :

हामीले विद्यार्थीलाई ज्ञानको निर्माण गर्न नै प्रेरित गर्ने हो । हामीले जानेको कुरा विद्यार्थीलाई लगेर थुपार्ने भनेको त परम्परागत मान्यता हो । शिक्षकहरू सर्वैसर्वा हुन्छन् र उनीहरूले जानेको ज्ञान विद्यार्थीमा लगेर पोख्ने हो र त्यहीबाट विद्यार्थीले लिन्छन् भन्ने मान्यता अभिसम्म कायम छ । मूलतः सिकने भन्ने कुरा शिक्षक त केवल सहजकर्ता मात्र हो । सहयोगी हो र

विद्यार्थीलाई अभिप्रेरित गर्दै उनीहरूमा सम्भावनाको खोजी गरिदिने हो । यस क्रममा उनीहरूमा कहाँ कहाँ बाधा हुन्छ, त्यसमा सहयोग गरी सिकाइलाई सफल बनाइदिने हो । समग्रमा शिक्षकको निर्देशन र सिकारुका उत्प्रेरणा दुवैलाई ख्याल गर्दै गौतम बुद्धका दृष्टिमा मध्यममार्गी पथ हामीले अवलम्बन गर्नुपर्छ ।

यहाँ शिक्षक तीनले सिकाइलाई शिक्षक र विद्यार्थीविचको सहकार्यबाट प्राप्त ज्ञानका रूपमा लिएका छन् । यसैगरी शिक्षक चारका अनुसार विद्यार्थीका बहुविध प्रतिभा हुन्छन्, तिनको उत्पादन र उत्खनन गर्नु नै सिकाइ हो । शिक्षकले दिएका केही निर्देशन र विद्यार्थीका विविध क्षमता, रुचि, शैलीअनुसार तिनलाई विकसित गर्न सहयोग गर्नुपर्छ । एउटै पुस्तक र नोट नघोकाई फरक शैली र शिल्पका माध्यमबाट सिकारुमा नयाँ ज्ञान, जिज्ञासा र सिपको विकास गर्नुपर्ने धारणा उनको छ । यसैगरी शिक्षकले पढाउँदा नोट नलेखाउने, परीक्षामुखी गरेर नपढाउने र विद्यार्थीलाई सिकाइप्रति जवाफदेही, ज्ञानलाई प्रयोजनपरक तथा व्यावहारिक बनाउनतर्फ प्रेरित गर्नुपर्छ भन्ने धारणा शिक्षक छको छ । सिकारुको स्वप्रेरणाविनाको सिकाइ असम्भव हुने भएकाले ज्ञानको निर्माण र स्थायित्वका लागि विद्यार्थी नै सिकाइमा सक्रियतापूर्वक लाग्नुपर्ने हुन्छ ।

यसबाट सिकाइ सहजीकरणमा सिकारुलाई पाठ्यक्रममा टेकेर त्यसको सामान्यीकरण गर्न लगाउने हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

सन्दर्भ र समस्याकेन्द्रित सिकाइ सहजीकरणमा जोड दिने

सिकारुमैत्री र सहभागितामूलक सिकाइका लागि पाठ्यक्रमले निर्देशित गरेका पाठ्यवस्तु वा पाठका आधारमा कथावस्तु, पात्र, चरित्र, परिवेशजस्ता उपशीर्षक वा समस्या दिएर तिनलाई विभिन्न आधारमा विश्लेषण गर्न लगाइन्छ । प्रसङ्ग वा सन्दर्भअनुसार तिनलाई विभिन्न आधारमा पुनर्लेखन गर्न लगाइन्छ, भन्ने धारणा शिक्षक एकको छ । यसैगरी नेपाली भाषा व्याकरणका बहुविधा क्षेत्र छन्, तिनलाई प्रकार्यमूलक रूपका उपयोगमा ल्याउने गरिएको छ । यसबाट व्यावहारिक ज्ञानको विकास हुने र समस्यासँग जुध्ने बानीको विकास हुन्छ भन्ने धारणा शिक्षक दुईको छ । हामीले सिकाइ सहजीकरण गर्दा पाठ्यवस्तुअनुकूल समकालीन सन्दर्भमा केन्द्रित भई व्यावहारोपयोगी ज्ञान, सिप सिकाउनु वाञ्छनीय हुन्छ, सिकाइलाई उनको समाज, संस्कृति अनुकूल बनाउनुपर्छ, पाठ बोध गराउने मात्र होइन भन्ने तर्क शिक्षक तीनको छ ।

सन्दर्भ र समस्याकेन्द्रित सिकाइका सम्बन्धमा शिक्षक पाँचको अभिमत छ :

स्नातक तहमा शिक्षण गर्दा हामीले विषय वा पाठ मात्र घोकाएर र बुझाएर हुँदैन । यससँग सम्बन्धित भएर विभिन्न प्रसङ्ग वा सन्दर्भ सिकाउनुपर्छ । हाम्रो अनिवार्य नेपाली विषयको पाठ्यक्रमले सिकारुमा बोध, अभिव्यक्ति, भाषातत्त्व र शब्दभण्डारजस्ता सिप र पक्षमा सफल बनाउने, समाजसँग भिन्न सक्ने उद्देश्य राखेको छ । यस्ता कुरा परिचयात्मक रूपमा सिकाउने भनिएको छ भने ऐच्छिक नेपालीमा विशिष्ट ज्ञान र सिप सिकाउन खोजिएको छ । पाठअनुकूल जीवन दर्शन, भाषाशैली आदिसँग सम्बन्धित गराएर समाज र जीवन दर्शन, पूर्वीय, पश्चिमी दर्शन आदिसँग सम्बन्धित गराएर सिकाउनु आवश्यक हुन्छ ।

यसबाट सिकाइलाई सन्दर्भ र समस्याकेन्द्रित बनाउनुपर्छ भन्ने पुष्टि हुन्छ । हामीले सिकाइ सहजीकरण गर्दा पाठ्यक्रम वा पाठ्यवस्तुमा भएका पाठ घोकाउने होइन, त्यहाँका सन्दर्भलाई अन्य सन्दर्भसँग जोडेर, उसको मौलिकपन भत्कने गरी आफ्नो अनुभवसँग जोडेर व्यवहारसँग आबद्ध गराएर,

समाज संस्कृति र जीवन दर्शनसँग सम्बन्धित गराएर सिकाउनु आवश्यक छ । पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक एउटा आधार हो, यसमा टेकेर विद्यार्थीका असीमित सम्भावनाको प्रस्फुटन गराउने काममा सिकारुलाई संलग्न गराउनुपर्छ, भन्ने धारणा शिक्षक छको छ ।

सिकारुमैत्री सिकाइसम्बन्धी शिक्षकका अभिमतका आधारमा सहभागितामूलक सिकाइ सहजीकरण गर्दा विद्यार्थीलाई नै समस्या र प्रसङ्गमा टेकेर त्यसका विविध आयामको खोजी गर्न लगाउनुपर्ने देखिन्छ ।

सिकाइ सहजीकरणमा सिद्धान्त र व्यवहारको समन्वय गराउने

सिकारुकेन्द्रित सिकाइमा सिद्धान्त र व्यवहारमध्ये कुनलाई महत्त्व दिने भन्ने विषयमा बहस भए पनि पाठ्यवस्तुसँग सम्बन्धित सिद्धान्तका आधारमा त्यसका व्यावहारिक पक्षको खोजीतर्फ लाग्नुपर्छ, भन्ने अभिमत शिक्षक एकको छ । हामीले सिकाइ सहजीकरण गर्दा समस्यालाई सिद्धान्तसँग जोडेर सिकाउनुपर्छ । त्रुटि विश्लेषण, व्यतिरेकी विश्लेषणजस्ता पाठ्यवस्तु शिक्षण गर्दा एस । पिट । कर्डर, फ्राइजलगायतका सिद्धान्तका आधारमा उदाहरण दिँदै तिनलाई हाम्रो व्यवहार र जीवनसँग सामान्यीकरण गर्नुपर्छ, भन्ने अभिमत शिक्षक दुईको छ । यस सन्दर्भमा शिक्षक तीनको तर्क छ :

सिद्धान्त वा कृतिले भनेका अतिरिक्त अहिलेको जीवन र व्यवहारसँग पनि जोडेर हेर्न लगाउनुपर्छ । उदाहरणका लागि गुरुप्रसाद मैनालीको परालको आगो कथा हिजोका सन्दर्भमा ठिक भए पनि अहिले त्यो समस्या भुसको आगो वा मुढाको आगो भएको छ । त्यस्ता समस्या अदालतसम्म पनि पुगेका छन् भनेर बुझ्न, बुझाउन आवश्यक छ । नयाँ सत्य निर्माण हुने तथा पुराना तथ्य भत्किन सक्छन् । इन्द्रबहादुर राईका कथालाई बुझाउन वस्तुताका आधारमा कृति विश्लेषण गर्नुपर्नेछ । सिद्धान्त मात्र घोकाएर हुँदैन । सिद्धान्त, पाठ र व्यावहारिक पक्ष गरी तीन ओटै कोणबाट सिकाइ गर्नुपर्ने देखिन्छ । यसबाट सिकाइ जीवन्त र फराकिलो हुन्छ ।

दिइएको सङ्कथनले सिकाइलाई सिद्धान्तबाट व्यवहारतर्फ जाने तथ्यलाई स्पष्ट पार्छ । त्यसै सन्दर्भमा शिक्षक चारले थप्छन् - सिकारुलाई सिद्धान्तमा टेकेर व्यावहारिक ज्ञान दिनु आवश्यक छ । सिद्धान्त दर्शन हो, यसका आधारमा सिकारुलाई व्यावहारिक ज्ञान र सिप सिकाउनु आवश्यक छ । यस क्रममा सिकारुलाई बाधा अवरोध समाधान गर्ने गरी अगाडि बढ्न उत्प्रेरित गर्नुपर्छ, जीवनसम्बन्धी चिन्तन गर्न लगाउनुपर्छ, भन्ने धारणा शिक्षक पाँचको छ । यस सम्बन्धमा शिक्षक छको तर्क छ - हाम्रो सिकाइको यात्रा भनेको व्यावहारिक जीवन सहज बनाउनु हो । यसको आधार सिद्धान्त हो । उदाहरणका लागि मातृभाषी नेपाली विद्यार्थीले 'सहयोग' को उच्चारणमा 'सयोग' गर्छ, 'सिप' लाई ह्रस्व लेखिन्छ । यसो किन भयो भन्ने प्रश्नको उत्तर खोज्न उच्चारण र तद्भव शब्दका नियममा पुग्नु पर्ने हुन्छ ।

सिकारुमैत्री सिकाइमा आधारित माथिका अभिमत र तथ्यका आधारमा सिकाइ सहजीकरण गर्दा सिद्धान्त र व्यवहारको समन्वय गरिनुपर्छ, भन्ने निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ ।

सिकाइ समस्याको समाधानमा सिकारुलाई नै उत्प्रेरित गर्ने

सिकाइका क्रममा सिकारु विभिन्न अवस्थामा रहेको हुन्छ । पहिलो भाषाले पनि बाधा र सुविधा दिइरहेको हुन्छ । यस क्रममा सिकारु समस्यामा परेको हुन्छ । ती समस्याको निराकरण गर्दा शिक्षकले हस्तक्षेप नगरी विद्यार्थीलाई नै समस्याको पहिचान गरी समाधानका उपाय खोज्न सहयोग गर्नुपर्छ, भन्ने अभिमत शिक्षक एकको छ । अतः हाम्रो सिकाइ सहजीकरण विद्यार्थीको सिकाइमा आधारित हुनुपर्छ,

विद्यार्थीलाई भोलिसम्म राम्रो प्रभाव पार्नुपर्छ भन्नाका लागि हामी विद्यार्थीकै हित र भलाइमा समर्पित हुनुपर्छ भन्ने तर्क शिक्षक एकको छ । यस सम्बन्धमा शिक्षक दुईको अभिमत यस्तो छ :

सहभागितामूलक सिकाइ सहजीकरणमा विद्यार्थीका त्रुटि क्षेत्रको समाधानका लागि हामीले हस्तक्षेपकारी रणनीति त लिनै हुँदैन । यस्तो गरियो भने विद्यार्थीहरू हतोत्साहित हुन्छन् । पढाइमा अरुचि उत्पन्न हुन्छ । यस अवस्थामा उनीहरूलाई सिकाइतर्फ प्रेरित गर्नुपर्छ । समस्याको पहिचान विद्यार्थीलाई नै गराएपछि त्यसको समाधान गर्न विद्यार्थीलाई नै प्रेरित गर्नुपर्छ । यसबाट शिक्षार्थीमा समस्या समाधान गर्ने सिपको विकास हुन्छ । यसो गर्दा पनि उसले बारम्बार त्रुटि गर्छ, समस्याको समाधान गर्न सक्दैन भने शिक्षकको सहयोग आवश्यक पर्छ । यस्तो प्रयास सिकारुले व्यक्तिगत तथा सामूहिक रूपमा गरेको हुन्छ ।

यहाँ चर्चा गरिएको सङ्कथनका आधारमा हाम्रो सिकाइ सिकारुकेन्द्रित नै हुनुपर्छ । सिकारुकेन्द्रित सिकाइका सम्बन्धमा शिक्षक तीनको भनाइ केही फरक छ । विद्यार्थीलाई नै 'तिमी गर' भनेर छोड्दा भन् अलमलिन र पढाइ छोड्ने अवस्था पनि देखिन्छ । धेरै कार्य उनीहरूलाई नै गर्न दिने र त्यसको निष्कर्ष वा समाधान शिक्षकबाट पनि गर्ने गर्नाले शिक्षण सिकाइ सफल हुन्छ भन्ने लाग्छ । त्यसैले बुझ्ने भनेभै मध्यमार्गी बाटो नै जान राम्रो हुन्छ भन्ने तर्क शिक्षक तीनको छ । शिक्षकले सिकारुको सिकाइस्तर बुझेर समस्या समाधान गर्ने मौका दिनुपर्छ, व्यक्तिगत र समूहगत रूपमा काम गर्न लगाई अन्त्यमा शिक्षकले विकल्पका साथ सही सिकाइतर्फ केन्द्रित गराउनुपर्छ ।

सिकाइमा हस्तक्षेप आवश्यक हुँदैन, यसमा सिकारुलाई सिकाइमा स्वतन्त्रता, सम्मान र सहयोग आवश्यक हुन्छ भन्ने तर्क शिक्षक पाँचको छ । उनी भन्छन् - आफै गरेको कार्य सरल, छिटो र रुचिकर हुन्छ । सिकारुका समस्याको बोध विद्यार्थीलाई नै गर्न लगाउनुपर्छ, व्यक्तिगत र सामूहिक प्रयास गराउने र अन्तिममा समाधानको उपाय निकाल्ने गर्नुपर्छ भन्ने अभिमत शिक्षक छको छ ।

अतः सिकारुमा देखिने समस्याको समाधान गर्न सिकारुलाई नै प्रेरित गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

सिकाइ सहजीकरणमा शिक्षक सहजकर्ताका रूपमा रहनुपर्ने

सिकारुमैत्री सिकाइ सहजीकरणमा शिक्षकको भूमिका कस्तो हुने भन्ने विषयमा विविध विचार आएका छन् । सहभागितामूलक सिकाइमा शिक्षकको भूमिकाका विषयमा शिक्षक एकको धारणा छ - यस्ता शिक्षक सहजकर्ता निर्देशक, उत्प्रेरक र सहयोगीको भूमिकामा रहन्छन्, शिक्षकले विषय वा पाठ्यवस्तु स्पष्ट पारिदिने, चर्चा परिचर्चा बढाइदिने गर्छन् । व्यक्तिगत वा सामूहिक रूपमा काम गर्न लगाउँछन् । शिक्षकले आवश्यकताअनुसार सिकाइमा सहयोग गर्छन् र पृष्ठपोषण दिन्छन् । सिकाइ कार्यमा शिक्षक कहिले साथीजस्तो, कहिले फूलबारीको मालीजस्तो त माथिल्ला कक्षामा निर्देशनात्मक पनि बन्नुपर्ने तर्क शिक्षक तीनको छ । विद्यार्थी हेरेर सोहीअनुसारको भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने तर्क शिक्षक तीनको छ । उनले भन्छन् - विद्यार्थी कुन पृष्ठभूमिबाट आएको छ, त्यसलाई विचार गर्नुपर्छ ।

यसैगरी शिक्षक दुईको अभिमत छ - शिक्षकले आफूलाई सर्वेसर्वा मान्नु हुँदैन । शिक्षक र विद्यार्थीको दूरी घट्नुपर्छ र सिकाइमा आत्मीयता आउनुपर्छ । फूलबारीमा मालीले फूलको जतन गरी हुर्काएजस्तै विद्यार्थीको प्रतिभा प्रस्फुटनमा शिक्षकको प्रेरणादायी भूमिका रहने तर्क उनको रहन्छ । सिकारुमैत्री सिकाइ सहजीकरणमा शिक्षकको भूमिका समूह निर्माणकर्ता पनि हो, यसमा सिकारुलाई व्यक्तिगत र सामूहिक रूपमा सिकाइमा सरिक गराउनुपर्छ सहभागितामूलक सिकाइमा शिक्षकको भूमिकाका बारेमा शिक्षक पाँचको अभिमत छ :

सहभागितामूलक सिकाइ सहजीकरणमा शिक्षकले सिकाइका लागि उत्प्रेरित गराउनुपर्छ । व्यवहार, दर्शन, पूर्वीय दर्शन, विश्वपरिवेश आदिका बारेमा जानकारी दिने गरेर सिकाइएको ज्ञान राम्रो हुन्छ । सिकाइका क्रममा आएका समस्याको समाधान गरिदिने, मार्ग दर्शन गरिदिने, समूहकार्य, व्यक्तिगत कार्य गराउने, मायालु वातावरणका साथ सिकाउने र उनीहरूको सफलतामा रमाउने सच्चा गुरुको भूमिका निर्वाह गर्न लगाउनुपर्छ ।

दिइएको विमर्शले शिक्षकको भूमिकालाई स्पष्ट पारेको छ । यसैगरी शिक्षक छको भनाइ छ - शिक्षक ज्ञानको स्रोत हो, ज्ञानको पुनर्निर्माण गर्ने व्यक्ति हो, परामर्शदाता, निर्देशक र सल्लाहकार हो, सही बाटो हिँडाउने सहजकर्ता हो र उत्प्रेरक पनि हो । विद्यार्थीले गरेका कार्यमा हौसला दिने हो, कसैलाई त सिकाइमा बाध्य बनाउने पनि गर्नुपर्छ । शिक्षक असल मित्र र समस्या समाधानकर्ता हो । शिक्षकले सिकारूसँग बोल्ने भाषा मिठो, आदर्श, मानक र सिकारुमैत्री हुनुपर्छ ।

सहभागितामूलक सिकाइ सहजीकरणसँग सम्बन्धित भएर यहाँ भनिएका तथ्यबाट स्नातक तहको नेपाली भएका कक्षामा शिक्षक मूलतः सहजकर्ता र उत्प्रेरकका रूपमा रहेको देखिन्छ ।

सहभागितामूलक सिकाइमा सिकारु सक्रिय खोजकर्ताका रूपमा रहनुपर्ने

सहभागितामूलक सिकाइमा सिकारुको भूमिकाका विषयमा विभिन्न दृष्टिकोण आएका छन् । यसकाविषयमा शिक्षक एकले विद्यार्थीको भूमिका सक्रिय खोजकर्ताका रूपमा रहने बताएका छन् । यसमा विद्यार्थीले सामग्री खोज्ने, पुस्तकालयबाट लैजाने, घर परिवारमा दाजु, दिदी, बुबा आमा तथा विद्यालयका गुरु गुरुआमासँग सोध्ने, जिज्ञासा राख्ने, रुचिपूर्वक सिकाइमा सहभागी हुने तथा व्यक्तिगत र सामूहिक कार्य गरेर ज्ञानको निर्माण गर्ने कार्य गर्दछन् ।

सामाजिक निर्माणवादी सिद्धान्तका संस्थापक भिगोत्स्कीको पनि सिकाइमा सिकारुलाई केन्द्रमा राख्नुपर्ने मान्यता छ । सिकारुको सक्रिय सहभागिताबाट नै उनीहरू सम्भाव्य विकासका क्षेत्रमा पुग्न सक्छन् । यसका लागि शिक्षक सहजकर्ताका रूपमा रही सिकारुलाई उच्चतमसिकाइका क्षेत्रमा पुऱ्याउन संरचनात्मक टेवाको काम गर्न आवश्यक छ (स्योमविन, सन् २०१६, पृ. ५२-५७) । यसको मुख्य माध्यम शिक्षकविद्यार्थी अन्तर्क्रिया नै हो ।

यसै गरी शिक्षक दुईको विचार विद्यार्थीको भूमिकालाई उच्च महत्त्व दिनुपर्छ भन्ने रहेको छ । सिकारुले शिक्षकलाई समेत सक्रिय हुन बाध्य बनाउँछन् । विद्यार्थीमा सिकौं, पढौं भन्ने भावना सदैव आउनुपर्छ । शिक्षकले देखाएको बाटोभन्दा पनि सिकारु बढी सक्रिय भई नयाँ नयाँ ज्ञान प्राप्त गर्न अग्रसर हुनुपर्छ भन्ने उनको तर्क छ । शिक्षक चारको विचारमा सिकारुले आफ्नो समस्या खुलस्त राख्न सक्नुपर्छ । यसमा सिकारु केन्द्रमा रहन्छ भने शिक्षक त परिधिमा घुम्ने घट्टको जाँतो जस्तै हो । विद्यार्थी कहाँनेर अलमलमा परेका छन्, त्यसलाई बुझेर सहयोग गर्नुपर्छ ।

विद्यार्थीको भूमिकालाई शिक्षक पाँचले थप स्पष्ट पारेका छन् - शिक्षकको निर्देशनमा ज्ञान र सिप हासिल गर्न, समूहमा कार्य गर्न, नजानेका कुरा स्वतन्त्रतापूर्वक भन्नमा सिकारु जागरुक र सक्रिय हुनुपर्छ । यस्तै धारणा शिक्षक छको पनि छ - सिकारुको भूमिका कक्षाकोठामा सिकेको ज्ञानलाई उसको संस्कृति र समाजमा सामान्यीकरण गर्छ । उसले निरन्तर खोज, तर्क, वितर्क, चिन्तन गर्ने, पढ्ने, बोल्ने, व्यक्तिगत र सामूहिक कार्य गर्न सक्छ ।

सिकाइ सहजीकरणका सन्दर्भमा यहाँ भनिएका अभिमत र तर्कका आधारमा सिकारुको भूमिका सक्रिय खोजकर्ताका रूपमा रहने देखिन्छ ।

सिकारुमा सिकाइप्रति अपनत्वको बोध गराउने

सिकारुमैत्री तथा सहभागितामूलक सिकाइमा अपनत्वको भाव कसमा बढी हुन्छ भन्ने विषयमा विभिन्न अभिमतहरू प्रकट भएका छन् । सिकाइमा अपनत्वको भाव शिक्षक र विद्यार्थी दुवैको हुन्छ, भन्ने भनाइ शिक्षक एकको छ । शिक्षकले पनि आफूले के पढाउने, कसरी पढाउने भनेर जिम्मेवार बन्नुपथ्यो भने विद्यार्थीले पनि मैले सिकें, मेरो मेहनतले नै सिकें, अब म आफैं सिक्छु भन्ने अपनत्वको बोध हुन्छ । अपनत्वको भाव सबैमा भए पनि बढी अपनत्व विद्यार्थीले प्राप्त गर्छ भन्ने तर्क शिक्षक दुईको छ । व्यक्तिगत तथा सामूहिक कार्यबाट पटक पटकको मेहनतपछि सिकारु सिकाइमा अभ्यस्त हुन्छ । फलस्वरूप विद्यार्थीमा म सफल भएँ, अब म सिक्न सक्छु भन्ने भावका साथ उसमा अगाडि बढ्न स्वतः प्रेरणा प्राप्त हुन्छ र सिकाइ कार्यमा ऊ निरन्तर लागि रहन्छ ।

सिकाइको सफलतामा बढी अपनत्वको भाव विद्यार्थीमा जानुपर्छ भन्ने मान्यता शिक्षक चार र पाँचको छ । अपनत्वको भाव प्राप्त भएपछि मात्र सिकारु सदा सिकाइमा संलग्न हुन्छ, साधना गर्छ, रुचि राख्छ र नयाँ नयाँ, ज्ञान सिप प्राप्त गर्न अधि सर्छ । सिकाइमा हुने अपनत्वको भावका विषयमा शिक्षक तीनको अभिमत छ :

सिकाइ सहजीकरणमा अपनत्वको भावना शिक्षक, विद्यार्थी, शिक्षालय सबैको रहन्छ । यसमा सबै पक्षको समान भूमिका रहने भए तापनि सिकाइका सन्दर्भमा बढी अपनत्व विद्यार्थीमा नै आउने परिवेश निर्माण गर्नु आवश्यक छ । यसमा साथी, अभिभावकको पनि अपनत्व जोडिएको हुन्छ । बच्चालाई अभि बढी अपनत्व दिएर तँले अभि राम्रो गर, तँले मेहनत गरेर सिकिस, अब यसैगरी अगाडि बढ् भन्ने हो र उसले मैले मेहनत गरेर सिकें, गुरुले मलाई सिकाउनु भयो, अब म आफैं अगाडि बढ्छु भन्ने दूरगामी प्रभाव पर्न सक्थ्यो भने सिकाइ प्रभावकारी बन्छ । यसले सिकारुलाई केन्द्रमा राखेर अपनत्वको भावना सबैमा विकास हुनु आवश्यक छ ।

दिइएको भनाइबाट सहभागितामूलक सिकाइ सहजीकरणमा सिकारुको केन्द्रीय भूमिका रहन्छ र उसमा अपनत्वको भावना बढी हुन्छ । यस्तै सिकाइलाई सफल र स्थायी बनाउन सिकारुमा अपनत्वको भावना आवश्यक हुन्छ भन्ने अभिमत शिक्षक छको छ । अतः सहभागितामूलक सिकाइमा सिकारुलाई अपनत्वको भावना दिइएको पाइन्छ ।

सिकारुमैत्री भाषा, कार्यकलाप र सामग्रीको उपयोग गरिनुपर्ने

सहभागितामूलक सिकाइ सहजीकरणमा अपनाइने शिक्षण कार्यकलाप र सामग्रीका विषयमा चर्चा गर्दा यस्ता कक्षामा अपनाइने शिक्षण विधि तथा कार्यकलाप भिन्न हुने धारणा शिक्षक पाँचको छ । यसमा क्षेत्र कार्य, प्रयोगात्मक कार्यभन्दा सुनाइ, बोलाइ, पढाइ, लेखाइ सिपसँग सम्बन्धित कविता कथा लेखन लगाउने, भाषिक खेल खेल लगाउने, शब्दजाल, अन्ताक्षरी, गीत, सङ्गीत, परियोजना कार्य, सिर्जनात्मक कार्य, कृति सूची, प्रवृत्ति सूची, निर्देशित लेखन, शीर्षक सार्थकताजस्ता शिक्षण सिकाइका विधि तथा कार्यकलाप र सोहीअनुसारका सामग्री प्रयोग गर्न सकिने उनको तर्क छ । यसैगरी शिक्षक चारले पनि आवश्यकताअनुकूल भाषिक खेल, उच्चारण, पठन लेखन, अन्ताक्षरी, गीत, सङ्गीत, कविता, गणितीय विधि, शब्दजाल, कुर्सी दौड, हाजिरीजवाफ, शब्दार्थ लेखन, वाक्य निर्माण, वक्तृताजस्ता रुचिपूर्ण कार्यकलापको उपयोग गर्न सकिने अभिमत राखेका छन् । यसै गरी सहभागितामूलक सिकाइ सहजीकरणमा सिर्जनात्मक कार्य, परियोजना कार्य, समस्या समाधान, खोज, प्रविधिको प्रयोग, मनोरञ्जनात्मक सामग्री आदिको प्रयोग गर्न सकिने तर्क शिक्षक तीनको छ ।

सिकारुमैत्री विधि तथा सामग्री प्रयोगका सन्दर्भमा शिक्षक दुईको अभिमत छ :

सहभागितामूलक सिकाइ सहजीकरणमा हामीले अन्य पाठ्यवस्तुको शिक्षण गरेभन्दा केही भिन्न भाषिक खेल, शब्ददौड, कुर्सी दौड, शब्दजाल, अन्ताक्षरी, हिज्जे, समीक्षा लेखन, पाठ वर्णन, श्रुतिलेखन, जीवनी लेखन, वक्तृत्व लेखन, चिठी समाचार लेखन, कथाकथन, घटना वर्णनजस्ता विधि र कार्यकलापको उपयोग गर्न जरुरी हुन्छ। यसले विद्यार्थी केन्द्रित विधिको साथमा विद्यार्थीलाई साथमा लिएर उनीहरूकै सहभागितामा उत्प्रेरणाका साथ सिकाइमा सहजीकरण गराउनुपर्छ। सिकारुसँग बोलिने भाषा पनि सिकारुमैत्री हुनु आवश्यक छ।

दिइएको भनाइबाट सिकारुमैत्री कक्षामा अपनाइने शिक्षण विधि तथा सामग्रीको प्रयोगबारे स्पष्ट हुन सकिन्छ। माथि उल्लेख गरिएका विविध अभिमत र तर्कका आधारमा सिकारुमैत्री सिकाइ सहजीकरणमा मनोरञ्जनात्मक, सिर्जनात्मक, प्रविधिमैत्री र व्यावहारिक शिक्षण विधि र सामग्रीको उपयोग गर्नु आवश्यक देखिन्छ।

सिकारुको सिकाइमा स्थायी परिवर्तन ल्याउन सहयोग पुग्ने परिवेश निर्माण गर्ने

सहभागितामूलक सिकाइ सहजीकरणबाट सिकारुमा स्थायी परिवर्तन आउँछ भन्ने मान्यता छ। यस सम्बन्धमा शिक्षक दुईको अभिमत छ - सिकारुलाई गाली गरेर, घोक्न लगाएर, पिटेर दिएको शिक्षा दिगो हुँदैन। उनीहरूलाई मित्रवत् व्यवहार गर्ने, साथीजस्तै बनाउने, भाषिक क्रियाकलापमा व्यस्त राख्ने, स्वस्फूर्त नयाँ ज्ञान निर्माणमा अवसर दिने गर्नाले सिकारुमा सिकाइ सहज हुने र सिकेका कुरा लामो समयसम्म रहिरहने हुँदा सिकाइले व्यवहारमा स्थायी परिवर्तन ल्याउन सहयोग मिल्छ। यस सम्बन्धमा शिक्षक तीनको धारणा छ - कक्षामा गरिने सिकारुमैत्री वातावरणले उनीहरूको सिकाइ स्थायी हुन्छ र उनीहरूमा स्थायी परिवर्तन आउँछ। पाठ पढ्नु मात्र सिकाइ होइन, नेतृत्व र व्यक्तित्व विकास पनि हो, सहभागितामूलक सिकाइ सहजीकरणबाट सिकारुले आफैँलाई परिवर्तन भएको महसुस गर्छ। सिकारुलाई नै सिकाइमा संलग्न गराउनाले सिकारुले रुचिपूर्वक सिक्छ र उसको सिकाइ दिगो र स्थायी बन्छ भन्ने तर्क शिक्षक पाँचको छ।

अतः सहभागितामूलक सिकाइले सिकारुमा स्थायी परिवर्तन ल्याउन सहयोग गर्छ। तसर्थ हाम्रो शिक्षण सिकाइ यसैतर्फ केन्द्रित हुनुपर्छ भन्ने पुष्टि हुन्छ।

न्यायपूर्ण समाजको निर्माण गर्ने संस्कारको विकास गराउने

सहभागितामूलक सिकाइले न्यायपूर्ण समाजको निर्माणमा सहयोग पुग्ने अभिमत प्रकट भएका छन्। यस सन्दर्भमा शिक्षक एकको अभिमत छ - कक्षाकोठामा नै समावेशी र समूहमा काम गर्ने संस्कारको विकास भएपछि यसबाट समाजमा पुग्दा सिकारुले त्यही समावेशी चिन्तन अनुशरण गर्दछन्, विविध वर्ग, लिङ्ग, क्षेत्र, भाषा, जातिको प्रतिनिधित्व सामाजिक विकासमा परेको हुन्छ। न्यायपूर्ण समाज निर्माणका विषयमा शिक्षक दुईको अभिमत छ :

सहभागितामूलक सिकाइले न्यायपूर्ण समाजको निर्माण गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ। कक्षाभित्र नै हरेक बच्चाले सिकाइमा अवसर पाएको हुन्छ। नेतृत्व र व्यक्तित्व विकास गर्ने मौका मिलेको हुन्छ। यस्तो विद्यार्थी समाजमा जाँदा पनि उसले यही संस्कृति लिएर गएको हुन्छ। फलस्वरूप सीमान्तीकृत, आवाजविहीन तथा अन्यायमा परेकाहरूका आवाजसमेत बाहिर ल्याउन यसबाट सहयोग पुग्छ। भेदभावरहित समाजको निर्माण गर्नमा विद्यार्थीको भूमिका सक्रिय रहन्छ। समाज स्वभाविक रूपमा परिवर्तन हुँदै जान्छ।

दिइएको प्रतिक्रियाका आधारमा न्यायपूर्ण र परिवर्तनशील समाजको रूपरेखा स्पष्ट हुन्छ । समूहमा गरिने कार्यले एक अर्कालाई बुझ्ने, सम्मान गर्ने र सहयोग गर्ने बानीको विकास हुन्छ, कक्षामा देखिएको समावेशी संस्कृतिको प्रभाव समाजमा पनि पर्छ, यसबाट सामाजिक काममा सबैको सहभागिता हुन्छ, कोही विभेदमा पर्दैन भन्ने धारणा शिक्षक तीनको छ ।

न्यायपूर्ण समाज निर्माणका विषयमा शिक्षक चारको अभिमत छ - अहिलेको आवश्यकता समावेशी समाजको निर्माण हो । कक्षाभित्र गरिने व्यक्तिगत र सामूहिक कार्यले हामीलाई समावेशी संस्कार सिकाएको हुन्छ, यसबाट सभ्य, विभेदरहित र सन्तुलित समाजको निर्माण गर्न सहयोग मिल्छ । यस्तै सिकारुकेन्द्रित सिकाइले शिक्षामा परिवर्तन ल्याउन र विकसित, न्यायपूर्ण समाजको निर्माण गर्न सहयोग पुग्छ भन्ने अभिमत शिक्षक पाँचको छ । न्यायपूर्ण समाजको आधार शिक्षा र चेतना हो, जुन सहभागितामूलक सिकाइबाट प्राप्त हुन्छ । यस्तै कक्षामा जाति, भाषा, धर्म, वर्ग, लिङ्गका आधारमा सिकेको समावेशी शिक्षाको प्रभाव समाजमा पर्छ, फलस्वरूप आवाजविहीन, सीमान्तीकृत र पछाडि परेका वर्गलाई मूल प्रवाहमा ल्याई तिनलाई सशक्त बनाउन सहभागितामूलक सिकाइले सहयोग गर्छ ।

प्राप्ति र छलफल

प्रस्तुत अनुसन्धानको उद्देश्यअनुसार सिकाइ सहजीकरणका क्रममा शिक्षकले विद्यार्थीलाई ज्ञान हस्तान्तरण मात्र गर्ने होइन, विद्यार्थीहरूमा ज्ञानको निर्माण गर्न सहयोग गर्ने हो भन्ने प्रतिक्रिया शिक्षकहरूबाट आएको छ । विद्यार्थीका विविध सम्भावना र प्रतिभा हुन्छन्, तिनको प्रस्फुटनबाट नै ज्ञानको निर्माण हुन्छ भन्ने धारणा उनीहरूको छ । सिकाइ सहजीकरणका क्रममा पाठ्यवस्तु बोध गराउनु मात्र होइन, विभिन्न सन्दर्भ र प्रसङ्ग अनुकूल भएर समाज जीवनलाई बोध गराउनुपर्छ । भाषा, व्याकरणका विविध पक्षका बारेमा जानकारी दिई उनीहरूलाई तत्तत् क्षेत्रमा सफल बनाउन सहयोग गर्नुपर्छ । पाठ्यक्रमले अपेक्षा गरेका पाठ्यवस्तु सिकाउने क्रममा देखिएका समस्या समाधान गर्न विद्यार्थीलाई सम्बन्धित समस्याको हल मात्र गरेर छोड्ने होइन, उक्त पाठ्यवस्तु वा समस्यालाई कुन सिद्धान्त वा नियमको आधार लिएर सिकाउँदा सिकाइ सफल र प्रभावकारी हुन्छ, हाम्रो ध्यान त्यसतर्फ केन्द्रित हुनुपर्छ भन्ने अभिमत शिक्षकबाट पाइन्छ । सिद्धान्त वा कृतिले भनेका अतिरिक्त अहिलेको जीवन र व्यवहारसँग पनि जोडेर हेर्न लगाउनुपर्छ भन्ने धारणा शिक्षकहरूको छ ।

सूचकबाट उपलब्ध तथ्याङ्कको प्राप्तिमाथि छलफल गर्दा हामीले सिकारुमा ज्ञान हस्तान्तरण गर्ने होइन, बरु सिकारुमा नै ज्ञानको निर्माण गर्न सहयोग गर्ने हो भन्ने अभिमत आएको छ । यस मान्यतालाई फ्रिमेन र एन्डर्सन (सन् २०१७) ले पनि व्याख्या गरेका छन् । हामीले परम्परागत रूपमा शिक्षक केन्द्रित भएर दिइने शिक्षण बैङ्किक विधि भएकाले यसबाट सिकारुमा ज्ञानको निर्माण हुँदैन । बरु सिकारुमा भएका असीमित प्रतिभा र सम्भावनाहरूको प्रस्फुटनमा शिक्षकले सहयोग गर्नुपर्छ भन्ने अभिमत छनोटमा लिइएका शिक्षक र उक्त पुस्तकमा पाइन्छ । प्राप्त नतिजाका आधारमा कुनै पाठ्यवस्तु वा शीर्षक सर्वप्रथम समूहमा दिइन्छ अनि समूहबाट व्यक्तिसम्म जान सकिन्छ । व्यक्तिगत प्रश्न गर्दा व्यक्ति तर्सने, डराउने पनि हुँदो रहेछ । तसर्थ पहिला प्रश्न समूहमा फालेर छलफल गराउन सकिन्छ अनि मात्र व्यक्ति हुँदै कक्षासम्म जान सकिन्छ भनिएको छ तर पूर्व अध्येता यसमा सहमत छैनन् ।

पिरामिड सिकाइले सर्वप्रथम व्यक्तिगत विचार लिने, त्यसपछि जोडी जोडीका विचार लिने, अनि समूह समूहको विचार लिने र अन्त्यमा कक्षाको विचार लिने (श्रेष्ठ र अन्य, २०७५, पृ. १९५)

मान्यता राख्छ । तर हाम्रा कक्षाकोठामा भएको सिकाइ सहजीकरणमा केही तलमाथि तथा फरक परेको देखिन्छ । जोडी र समूहका विचार लिनेतर्फ हाम्रो सिकाइ सहजीकरणले धेरै ध्यान दिएको पाइँदैन । हाम्रा कक्षाकोठामा शिक्षक सर्वेसर्वा देखिन्छन्, शिक्षकलाई निर्देशकका रूपमा पनि लिइएको छ तर एक्काइसौं शताब्दीका शिक्षकलाई विद्यार्थी सँगसँगै सिक्ने सहसिकारु, सिकारुलाई सिकाइमा उत्प्रेरित गर्ने उत्प्रेरक, विद्यार्थीलाई सिकाइमा सहयोग गर्ने सहजकर्ता र विद्यार्थीले उत्पादन गरेका ज्ञानलाई स्थापित गर्ने व्यक्तिका रूपमा (श्रेष्ठ र अन्य, २०७५, पृ. १९५) लिइएको छ । सिकारुलाई सक्रिय खोजकर्ताका रूपमा लिई उसमा सिकाइप्रतिको अपनत्वको भावना जगाउन, समूहकार्यबाट समतामूलक समाजको निर्माण गर्न सहभागितामूलक सिकाइले सहयोग गर्ने भिगोत्स्की (सन् १९८६), फ्रिमेन र एन्डर्सन, (सन् २०१६) का मान्यतासँग अनुसन्धानको प्राप्तिले सहमत राखेको पाइन्छ ।

सहभागितामूलक सिकाइ सहजीकरणले सिकारुको व्यक्तित्व र नेतृत्व विकासमा सहयोग पुऱ्याउने तर्क आएको छ । यसैगरी सिकारु पनि सिकाइका लागि तत्पर हुनुपर्ने र समस्या देखिएका ठाउँमा अग्रज वा शिक्षकसँग छलफल गर्नुपर्ने तर्क अघि सारिएको छ । यस तर्कलाई जु र ब्राउन (सन् २०१५), सिंजाली (सन् २०१७) ले पनि निर्देशन गरेका छन् । यसैगरी भाषा सिकाइमा विद्यार्थीका नियमितता, सक्रियता र सहभागितालाई अनिवार्य मानिन्छ र अनुसन्धानको प्राप्तिले पनि यसैलाई महत्त्व दिएको छ । विद्यार्थीले गृहकार्य, कक्षाकार्य, सिर्जनात्मक कार्य, परियोजना कार्य, सहकार्यकलापजस्ता गतिविधिमा सक्रिय भएर लागेपछि र विविध प्रकृतिका भाषा सिकाइमा रुचिपूर्वक सहभागी भएपछि मात्र सिकारुमा अपेक्षित सफलता प्राप्त हुन्छ, भन्ने निष्कर्ष निकालिएको छ । यस तर्कलाई भिगोत्स्की (सन् १९७८), स्क्रिभर्नर (सन् २०१२), फ्रिमेन र एन्डर्सन (सन् २०१६), शर्मा (२०८१) ले पनि सङ्केत गरेका छन् । यसर्थ अनुसन्धानको प्राप्तिसँग पूर्वकार्य, विधि र सिद्धान्तको सम्बन्ध देखिन्छ ।

समग्रमा गहन अन्तर्वार्ता उपकरणका माध्यमबाट छनोटमा लिइएका सूचकसँग लिइएको तथ्याङ्क, त्यसको अध्ययनबाट निस्किएको प्राप्ति र त्यसउपरको छलफलका आधारमा सिकाइ सहजीकरणमा सिकारुमैत्री र सहभागितामूलक सिकाइ आवश्यक र महत्त्वपूर्ण हुने देखिन्छ । व्यवहार परिवर्तन गर्न, उसमा स्थायी परिवर्तन ल्याउन, अपनत्वको भावनाको विकास गराउन र समतामूलक समाजको निर्माण गर्न सहभागितामूलक सिकाइको महत्त्व रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

निष्कर्ष

सहभागितामूलक सिकाइ सहजीकरणका लागि विद्यार्थीको नियमितता, सक्रियता र सहभागिता आवश्यक हुन्छ । यसका साथै स्तर अनुकूलका शैक्षणिक सामग्री र कार्यकलापको उपयोग गरी सिकारुमा व्यक्तित्व र नेतृत्व विकासका सम्भावनाको खोजी गरिनुपर्ने देखिन्छ । स्नातक तहको सिकाइ सहजीकरणमा शिक्षक विद्यार्थी अन्तरक्रिया मात्र होइन, विद्यार्थी विद्यार्थी तथा कहिलेकाहीं विज्ञ विद्यार्थी अन्तरक्रिया र ज्ञानको आदानप्रदान हुन आवश्यक छ । सहभागितामूलक सिकाइका लागि प्रस्तुतीकरण, अभ्यास र उत्पादनमा जोड दिई सिकारुमा ज्ञान निर्माण गर्ने अवसर प्रदान गर्नु पर्दछ । शिक्षकले एकोहोरो रूपमा ज्ञानको हस्तान्तरण गर्नुभन्दा विद्यार्थीका अपार सम्भावनालाई प्रस्फुटित हुन दिनु नै सहभागितामूलक सिकाइको मूल मर्म हो । कक्षा शिक्षणमा सबै विद्यार्थीलाई एकै किसिमले सिकाउने तरिकामा परिवर्तन आउनु आवश्यक छ । यसका लागि सिकाइ पिरामिडलाई आधार बनाउदै व्यक्तिगत सिकाइ, जोडी सिकाइ, समूह सिकाइ र समग्र कक्षाका विद्यार्थीमा सिकाइलाई महत्त्व दिनाले सिकाइ

थप सहभागितामूलक र अर्थपूर्ण बन्छ । अर्कोतर्फ सहभागितामूलक सिकाइको आधार आन्तरिक परीक्षा/निरन्तर मूल्याङ्कन भए पनि स्नातक तहको सिकाइ सहजीकरणमा यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन नसक्नु सहभागितामूलक र सिकारुमैत्री सिकाइ सहजीकरणको चुनौती हो ।

हाम्रा कक्षा कार्यकलापमा सिकारुका जिज्ञासा र विश्लेषणात्मक सोचको उपयोग हुनु जरुरी छ । शिक्षकको निर्देशनमा सिकारुलाई पाठ घोकाउनुभन्दा शिक्षक सहजकर्ता पनि सिकारुलाई गरेर सिकने बानीको विकास गराउनाले सिकाइ रचनात्मक र जीवन्त बन्ने देखिन्छ । सिकाइमा देखिने समस्याको समाधानमा सिकारुलाई नै संलग्न गराउने तथा सिद्धान्त र व्यवहारको समन्वय गर्दै व्यावहारोपयोगी ज्ञान, सिप सिकाउने मात्र होइन, राष्ट्रका लागि योग्य नागरिक तयार गर्नतर्फ हाम्रो सिकाइ सहजीकरण कार्य अभिमुख हुनु पर्दछ । सहभागितामूलक सिकाइ सहजीकरणबाट सिकारुलाई सिकाइमा स्वस्फूर्त सरिक हुने परिवेश निर्माण हुन्छ । यस्तो सिकाइबाट कक्षामा नै समावेशी संस्कृतिको निर्माण हुने र सिकारुले सिकाइमा समान अवसर पाउने हुँदा यसले समतामूलक समाजको निर्माण भई समाज रूपान्तरणमा सहयोग मिल्छ । सिकारुमा सिकाइप्रति अपनत्वको भावना विकास गराउन सिकारुका मनोवैज्ञानिक र शैक्षणिक पक्षमा विशेष ध्यान दिन आवश्यक छ । सिकाइ सहजीकरणलाई सिकारुमैत्री र सहभागितामूलक बनाउने उपायसम्बन्धी अभिमतसँग सम्बन्धित पाठकका लागि यस अनुसन्धानले सहयोग पुऱ्याउने अपेक्षा गरिएको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६३), *नेपाली भाषाशिक्षण : केही परिप्रेक्ष्य तथा पद्धति*, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- आचार्य, देवीप्रसाद (२०७७, साउन २०), अनुसन्धान भन्छ : भिगोत्स्की मोडेलको शिक्षा र सिकाइ उपयुक्त, *शैक्षिक पोस्ट*, १४-१७ ।
- क्राओफोर्ड, आलन; सर, इवेन्डी; म्याथ्युज, स्यामुएल आर र मकिन्स्टर जेम्स (सन् २०१०), *विश्लेषणात्मक चिन्तन शिक्षण र सिकाइ रणनीति*, सम्पा. गुरुप्रसाद मैनाली र मोहन मैनाली, सामाजिक संवादका लागि सहकार्य ।
- चड्क, डेल एच् (सन् २०१२), *लर्निङ थेवरिज एन् एजुकेसनल पर्सपेक्टिभ*, छैटौँ संस्क., पर्सन एजुकेसन ।
- जु, मोली र ब्राउन, डेभिड (स्प्रिङ २०१५), एजुकेशनल लर्निङ थेवरिज, एजुकेसन ओपन टेक्स बुक वान् <http://oer.galileo.usg.edu/education-textbooks/1>
- फ्रिमेन, डियने लसेन र एन्डर्सन, मरी (सन् २०१६), *टेक्निक्स एन्ड प्रिन्सिपल इन ल्याङ्वेज टिचिङ*, अक्सफोर्ड युनिभर्सिटी प्रेस ।
- भिगोत्स्की, एल. एस. (सन् १९७८), *माइन्ड एन्ड सोसाइटी*, हार्डवर्ड युनिभर्सिटी प्रेस ।
- भिगोत्स्की, एल. एस. (सन् १९८६), *थर्ट एन्ड ल्याङ्वेज*, एमआइटी प्रेस ।
- शर्मा, विष्णुप्रसाद (२०७७), *नेपाली भाषा सिकाइ सहजीकरणलाई सिकारुमैत्री र सहभागितामूलक बनाउने उपायसम्बन्धी अभिमत*, [अप्रकाशित लघु अनुसन्धान प्रतिवेदन], अनुसन्धान निर्देशनालय, शिक्षाध्यक्षको कार्यालय।

- शर्मा, विष्णुप्रसाद (सन् २०२२), नेपाली भाषा कक्षामा सिकाइ सहजीकरणसम्बन्धी अभिमत, *एएमसी जर्नल*, ३(१), ४४-६० ।
- शर्मा, विष्णुप्रसाद (सन् २०२३), स्नातक तहको नेपाली भाषा कक्षामा सिकाइ सहजीकरणको उपयोग, *कौमोदकी*, ३, ९४-१०५ ।
- शर्मा, विष्णुप्रसाद (२०८१), नेपाली भाषा कक्षामा सिकाइ सहजीकरण [अप्रकाशित विद्यावारिधि अनुसन्धान प्रबन्ध], त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र संकाय, ङिनको कार्यालय ।
- श्रेष्ठ, चन्द्रबहादुर; बस्नेत, महेन्द्र र जि.सी., कृष्णबहादुर (२०७५), *कक्षाकोठामा शिक्षण*, भुँडीपुराण प्रकाशन ।
- सिजाली, के.के. (२०१७ डिसेम्बर), 'इफेक्टिभनेस अफ कोअपरेटिभ लर्निङ फर इम्प्रोभिङ लर्नर्स प्रोफिसिएन्सी लेभल अफ इङ्लिस ल्याङ्वेज इन सेकेन्डरी लेभल एजुकेसन इन नेपाल', *जर्नल अफ नेल्टा*, २२ (१-२), १३-२५ ।
- स्क्रिभर्नर, जीम (२०१२), *क्लासरुम म्यानेजमेन्ट टेक्निक्स*, क्याम्ब्रिज युनिभर्सिटी प्रेस ।
- स्योमविन, अ. (सन् २०१६), भिगोत्स्कीज सोसल डेभलपमेन्ट एन्ड इन्ट्र्याक्सन थेवरी : इम्लिकेसन टु द इङ्लिसल्याङ्वेज करिकुलम इन केन्या, *युरोपियन जर्नल अफ एजुकेसन स्टडिज*, १, ९४-९८ ।
- हल्ट, जोन (२०७६), *असफल स्कुल*, अनु. शरच्चन्द्र वस्ती, सिकाइ समूह प्रा.लि. ।

परिशिष्ट एक

तथ्याङ्क सङ्कलनमा सहयोग लिइएका सूचक र शिक्षण संस्था (सङ्केतमा)

क्रम सङ्ख्या	शिक्षक	शिक्षालय
१	एक	क
२	दुई	ख
३	तीन	ग
४	चार	घ
५	पाँच	ङ
६	छ	च